

İSLAM HUKUKUNUN AKTÜEL DEĞERİ VAR MIDIR?

Prof. Dr. Abdullah KAHRAMAN

Marmara Üniversitesi
İslam Hukuku Anabilim Dalı

Başlıkta yer alan soruyu daha da açık hale getiren şöyle bir soru ile başlayalım; **Krizlerle boğuşan ve dünyanın ekonomik, sosyal, insanî, hukukî, adalet ve siyasete ilişkin yaşadığı krizlere çözüm üretemeyen paradigması karşısında İslam hukukunun bu konularda dünyaya çözüm önerecek bir potansiyeli var mı?**

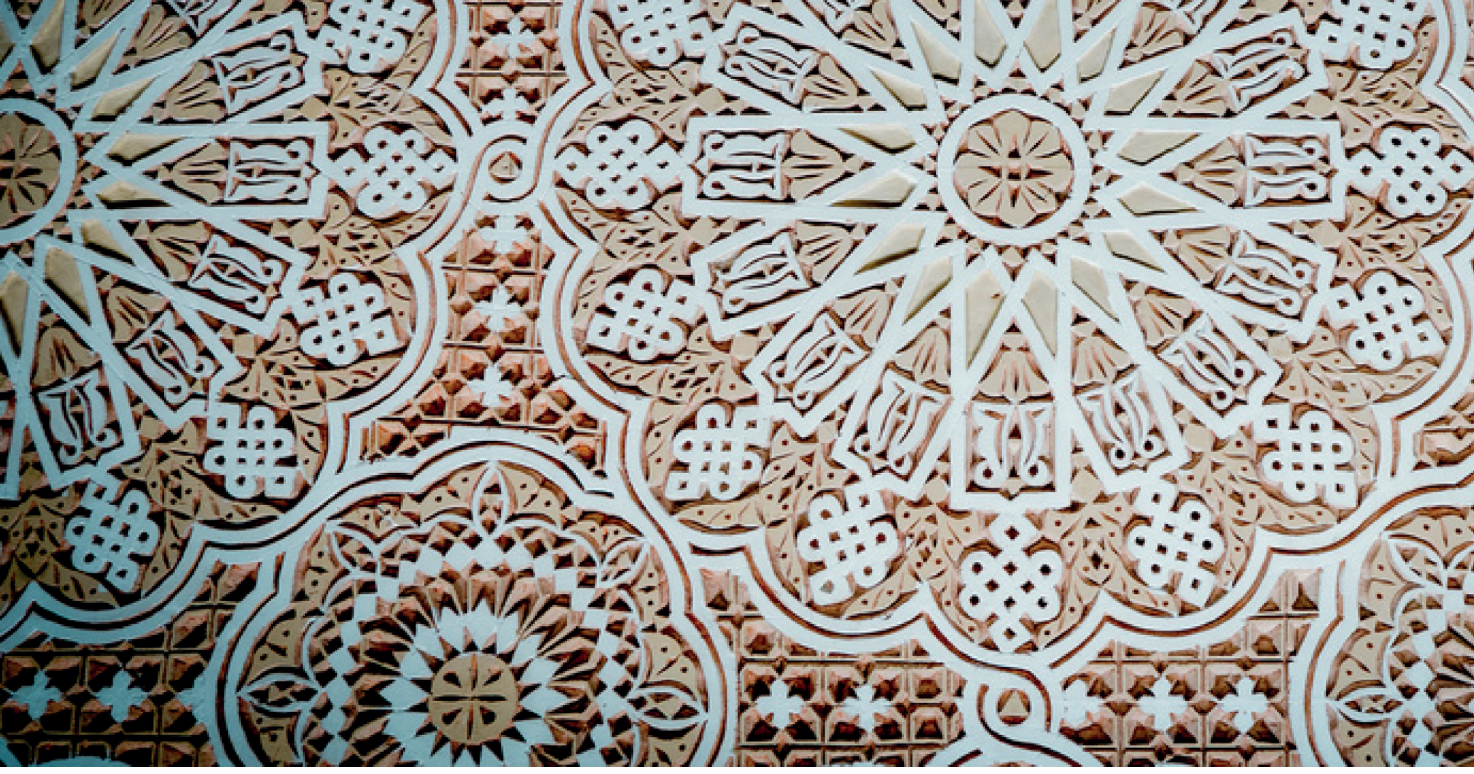
Öncelikle şunu ifade etmek gerekir ki hukuk, toplum hayatını düzenleyen ve kimi hukuk felsefecilerine göre asgari ahlak sayılan normatif düzenlemelerden oluşan bir yapıdır. İnsanlık tarihi boyunca toplumlarda hukuk bir şekilde hep var olagelmıştır. Toplumlarda var olan hukuk sistemleri veya hukuk ilkeleri, bazen insanlığın kendi aklî çabalarıyla ve gayretleriyle oluşmuş olsa da, Yüce Allah insanı başıboş bırakmadığı gibi hukuksuz da bırakmamıştır. Bu sebeple Allah'ın elçileri olan peygamberler aynı zamanda birer hukuk adamı ve uygulayıcısıdır. İnsanların münhasıran kendi çabalarıyla oluşturdukları hukuka beşerî, ilahî iradenin müdahalesiyle oluşan hukuka ise dînî veya din temelli hukuk adı verilir. Her iki hukukun ayrıldığı noktalar yanında kestiği ortak noktalar da vardır. İlahî irade bu konuda inisiyatifini tamamen insanın kendisine bırakmayıp bir takım temel ilkeleri peygamberleri vasıtasıyla

vaz etmiştir. Bu hukukun adalet, nısfet, hakkaniyet, ilahî iradeye uygunluk gibi ilkeleri değişmeden her bir peygamberden diğerine intikal etmiş olsa da detaylar değişkenlik arz etmiştir. Bu yüzden İslam bilginleri, hukuku yani şeriatı da dinin içerisinde saymış ancak inanç esaslarına nazaran şeriatın dinin değişime açık olan alanını temsil ettiğini ifade etmişlerdir. Bu sebeple ilahî yasa olan şeriat, temel ilkeleri bakımından sabit olmakla birlikte detay hükümleri zamandan zamana, bir peygamberden diğerine değişerek ve gelişerek gelmiştir. Şeriat, temel ilkeleri, amaçları, hedefleri ve bazı spesifik kuralları ilahî irade tarafından belirlenmiş bir sistemdir. Ancak bu kurallar, toplumsal koşullara uygulanırken ve yeni ihtiyaçlar ve şartlara göre güncellenirken

her zaman insan katkısına ihtiyaç duymuştur. Bu süreç, sorumluluk sahibi müçtehitler (İslam hukukçuları) tarafından sürekli olarak güncellenerek devam etmiştir.

Son peygamber ve bize göre son hukuk adamı olan Hz. Muhammed (as) dönemine gelindiğinde, ona indirilen son ilahî kitap olan Kur'ân-ı Kerim birçok hukukî hükmü de içerecek şekilde gelmiştir. Muhtevastaki hükümler bakımından daha önceki peygamberlerin mesajının özünü de içeren bu kitap, yer yer kendisini rehber, hatırlatıcı, öğüt verici, yol gösterici olarak tanıtmaktadır. Bu rehberliğin içerisinde önceki peygamberlerin şeriatında yer alan hükümlere atıfların da yer aldığı pek çok hukukî hüküm içeren pasaj da yer almaktadır. Bu hükümlerin ilk muhatabı, tebliğcisi, yorumcusu

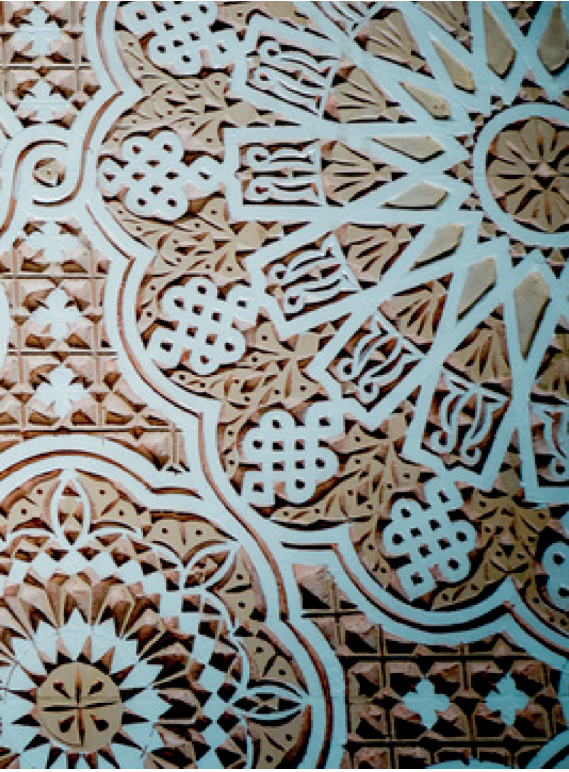

olan Hz. Peygamber söz konusu hükümlerden oluşan bir hukukî yapı meydana getirmiş, özellikle oluşturmuş olduğu Medine site devletinde bu hükümleri bizzat uygulamış ve civar devlet başkanlarına gönderdiği diplomatik mektuplarla mesajının ve temsil ettiği hukukun evrenselliğini ortaya koymuştur. Zira Kur'ân onu "âlemlere rahmet"¹ ve "tüm insanlara peygamber olarak"² göndermiştir. Aynı zamanda Hz. Peygamber, bu hükümleri anlayacak, yorumlayabilecek, geliştirecek ve gerekli şartlara uyarlayarak uygulayabilecek bir hukukçu nesil de yetiştirmiştir. Bu nesilde yer alan âlim şahsiyetleri gerek olduğunda civar beldelere vali ve kadı olarak tayin etmiş ve onlara gerekli talimatları da vermiştir.

Hz. Peygamber'in bu uygulamaları Kur'ân'da hukukun varlığına, bu hukukun evrenselliğine ve inananlarca uygulanması gerektiğine en açık delildir. Nitekim tarih boyunca İslam toplumları bu konuda hemfikir olmuş, uygulama farklılığı, hukuk ihlalleri görülse de İslam'ın bir hukuk boyutunun olduğunda fikir birliği etmişlerdir. İslam tarihi ve Müslümanların arşivleri bu hukuku doktrin anlamında geliştiren binlerce hukukçudan ve onu icra eden yüzlerce hâkimden bahsetmekte ve onların uygulamalarını bağrında saklamaktadır.

Müslümanlar tarihin her döneminde ve dünyanın her tarafında var olmuş, hukukî problemler yaşamış, yeni şartlarla karşılaşmış ve bu konudaki problemlerini

hep kendi geliştirdikleri hukukî hükümlerle çözme yoluna gitmişlerdir. Bunu yaparken temel ilkelere aykırı olmayan farklı hukuk sistemlerinden ve beşer aklının ürünü olan diğer hukukî hüküm ve kurumlardan da yararlanmışlardır. Böylece devasa bir furu-fıkıh/hukuk literatürü ve uygulamayı gösteren arşiv belgeleri yanında karşılaşılan yerel ve yeni problemlere cevap olabilecek (bir kısmı hala yazma ve incelemeyi bekleyen bir kısmı ise maalesef kaybolmuş) binlerce kitap ve risaleden oluşan fetva literatürü meydana gelmiştir. Bu literatür bize Müslümanların nerede tıkkandığını ve bunu nasıl aştıklarını en ince noktasına kadar, bazen pratik bazen de farazî örnekler üzerinden göstermektedir. Aynı

zamanda Müslümanların en zor zamanlarda bile, hukuk alanında çözümsüz ve çaresiz kalmadıklarını da ispat etmektedir.

İslam hukuku denildiğinde, bu hukuk çerçevesinde zamanla ortaya çıkan ve “fıkıh mezhebi” olarak adlandırılan tüm hukuk ekolleri akla gelir. Bu mezhepler, genellikle farklı bölge ve gruplara mensup olmakla birlikte, geliştirdikleri yöntemlerle çeşitli meseleler için alternatif çözümler sunmuşlardır. Her mezhebe bağlı olan bireyler, karşılaştıkları problemleri kendi mezheplerine göre çözme eğiliminde olsalar da, zaman zaman diğer mezheplerin çözümlerinden de faydalanmışlardır.

Yaklaşık yüz elli yıldan beri Batı’nın etkisiyle Müslümanların

geliştirdikleri hukukî birikime İslam hukuku denilse de esasen bu ilmin orijinal adı “fıkıh”tır. Çünkü bu kavram hukuktan çok fazlasını ifade etmektedir. Bu kavramın ifade ettiği ve Müslümanlarca geliştirilen hukukun içerisinde din-ahlak ve hukuk birbirini tamamlayıcı mahiyette yer almaktadır. Hukuk tabiri ise insan ürünü olan, devletçe oluşturulan ve münhasıran devlet otoritesi ile müeyyidelendirilmiş normatif kuralları ifade etmektedir.

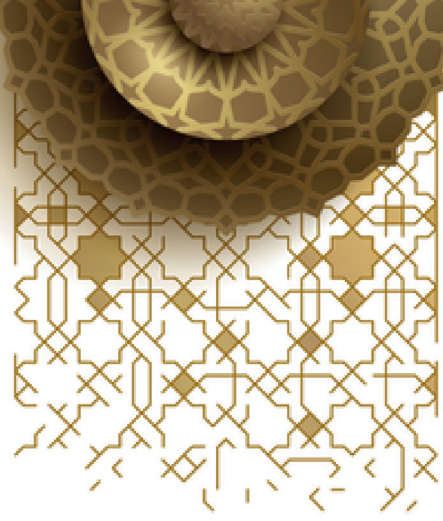
Müslümanlar, tarihin büyük bir kısmında olduğu gibi, Batı sömürgeciliğinin ortaya çıktığı yaklaşık iki yüzyıl öncesine kadar, “fıkıh” adını verdikleri İslam hukuku ile sorunlarını çözmeyi hep başarmışlardır. Ancak, bu dönemden itibaren Batı’nın etkisiyle, İslam hukukunun çağın problemlerini çözmede yetersiz olduğuna dair iddialar önce Batı’da, sonra da Batı’da eğitim görmüş bazı Müslüman ilim adamlarının yazılarında ve söylemlerinde yer bulmaya başlamıştır. Bu ilim adamları iki temel gruba ayrılabilir: Bir gruba göre, İlahi bir hukuk olan İslam hukukunun dönemi artık sona ermiştir. Çünkü yaşadığımız çağ sürekli değişim içerisinde ve bu hukuk değişime kapalıdır. Bu nedenle, çağın hukuki sorunlarını çözme potansiyeline sahip değildir.³ Diğer gruba göre ise aslında İslam hukuku ilahi kaynaklı olsa da, beşerin çabasına açık olan içtihadî hükümlere de sahiptir. Ancak zaman içerisinde

icthihat mekanizması iyi çalıştırılmadığı için bir tıkanma ve donukluk oluşmuştur. Dolayısıyla içtihat mekanizması yeniden işlevsel hale getirilirse İslam hukuku çağın hukuki ve ekonomik problemlerini çözebilir. Bizim görüşümüz de, imkân verilmesi durumunda İslam hukukunu kendi dinamiklerini harekete geçirmek suretiyle çağın problemlerini çözecek potansiyele sahip olduğu yönündedir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, fıkıh veya İslam hukuku denildiğinde, mevcut klasik fıkıh kitaplarının doğrudan fıkıh olarak algılanması bazı sorunlara yol açmaktadır. Oysa bu kitaplar, fıkıhın tarihsel süreçteki bir yansımasıdır. Asıl fıkıh ise, fıkıh düşüncesi, tefakkuh (derinlemesine anlama) ve İslam hukukuna göre hukuk üretme yöntemidir. Fıkıh bu şekilde ele aldığımızda, onun çağın problemlerine çözüm üretebilme potansiyeline sahip olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Peki bu nasıl olabilir ve bu potansiyel nasıl açığa çıkarılabilir?

Öncelikle, İslam hukukunun ilâhî kökenli olmasının yanı sıra, evrensellik iddiasına sahip bir hukuk olduğunu belirtmek gerekir. Böyle bir hukukun tüm ayrıntılı hükümlerinin tek bir kitapta, yani Kur’an’da bulunması mümkün değildir. Çünkü evrensel bir hukuk, yerel farklılıkları, değişen koşulları ve çeşitli coğrafyaları

dikkate almak zorundadır. Kıyamete kadar geçerli olacağına inanılan bir hukukun, bu sürekliliği sağlayacak dinamikleri barındırması ve belirli ölçülerde, tutarlı bir yöntem çerçevesinde insan katkısına açık olması gerekir. Aksi takdirde, güncel bir değer taşıması mümkün olmaz. Nitekim İslam hukuku, birazdan ele alacağımız gibi, bu gerekli dinamiklere sahiptir.

Müslümanların tarihsel tecrübesi, fıkıhın aktüel değerinin en büyük şahididir. Ancak zaman içerisinde farklı sebeplerle bazı kırılmaların, tıkanmaların ve farklı değerlendirmelerin olduğu da bir gerçektir. Onlara da aşağıda yer verilecektir. Tarihsel tecrübe genel anlamda olumlu bir trend göstermekle birlikte sanayi devrinden sonra batının teknolojik, ekonomik ve bazı alanlardaki bilimsel üstünlüğü ve hegemonyası, İslam dünyasını etkileyen aydınlar, Batı'nın icat ettiği ve ideolojik bir yönü olan, fakat sosyolojik bir çerçeve içinde sunulan bazı kavramları kullanmaya başlamışlardır. Bu kavramlardan biri "ilerleme," diğeri ise "gerileme"dir. İlerlemenin ve gerilemenin standartlarını, ölçütlerini Batı kendi kriterlerine göre belirlemiş ve bu standartlara uyanları "ileri" ya da "çağdaş," uymayanları ise "geri kalmış" olarak tanımlamıştır. İslam dünyasındaki bazı aydınlar da bu Batılı standartları dikkate alarak İslam dünyasını

değerlendirmiş ve bu çerçevede bir "gerilikten" söz etmeye başlamışlardır.

Bu aydınlar, Batılı standartlardaki ilerlemeyi sorgulamadan, adeta bir postulat gibi kabul ettikleri için, bu ideale ulaşmak ve İslam toplumlarının içinde bulunduğu gerilikten kurtulmak amacıyla çözümler aramaya başlamışlardır. Bu doğrultuda, kendi tarihlerini ve kültürel birikimlerini Batı'nın bakış açısıyla değerlendirip, geri kalmışlığa neden olan suçluları aramaya girişmişlerdir. Bu suçlular arasında en başta fıkıh ve fakihler yer almış ve sanık sandalyesine oturtulmuşlardır. Hatta öyle ki, meydana gelen her türlü olumsuzluk ve "gerileme" olarak adlandırılan her şeyin sorumlusu olarak fakihler ve fıkıh edebiyatı görülmüştür. Kendi tarihlerini yanlış ve yanıltıcı bir şekilde okuyan bazı Müslüman yazarlar böyle bir iddiada bulunsalar da, bu gerçekten doğru muydu?

Şunu vurgulamak gerekir ki, fıkıh, tüm bu olumsuzlukların temel sebebi olarak gösterilemez. Eğer ekonomi ve insan hakları gibi alanlarda bir gerileme söz

konusuysa, bunun tüm sorumluluğunu fakihlere yüklemek adil bir yaklaşım değildir. Batı'nın İslam ülkeleri üzerindeki hegemonyası, sömürüsü ve sürekli gerilemeye hizmet eden yönetimleri iş başında tutması dikkate alınmadan sağlıklı bir değerlendirme yapılamaz. Toplumların gelişiminde ve huzur içinde, müreffeh bir yaşam sürmelerinde hukukun rolü elbette önemlidir, ancak bu durumun sorumluluğu yalnızca hukuka ait değildir. Gelişme ve gerileme çok daha karmaşık dinamiklere bağlıdır.

Fıkıhı her türlü olumsuzluğun sebebi olarak görenlerin sıkça dile getirdikleri bir ifade vardır: "Fakihler mezhep taassubunu öne çıkarıp içtihat kapısını kapatınca, İslam dünyası geriledi." Modernist olarak kendini tanımlayan ya da bu söylemden etkilenen pek çok kişi, bu cümleyi ezberlemiş ve yazılarında sürekli tekrarlamıştır. Bu, İslam hukuk tarihine yalnızca dikey bir perspektiften bakmanın getirdiği sorunlardan biridir. Ancak, İslam dünyasının hukukla ve fıkıhla olan ilişkisi arşivler, yerel uygulamalar ve özellikle fetva kurumları göz önünde bulundurularak yatay bir şekilde incelendiğinde, bu ifadenin gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmaktadır. Tarihi geniş bir perspektifle değerlendirildiğinde, fıkıhın ve fetvaların dinamik bir yapıya sahip olduğu ve yerel uygulamaların gerilemenin sebebi olarak görülmesinin haksız

bir genelleme olduğu anlaşılır.

Bunu, Wael B. Hallaq gibi bazı insaflı Hristiyan müsteşrikler fark etmiş olsa da,⁴ önyargılara kapılmış bazı Müslüman yazarların bunu anlaması pek mümkün görünmemektedir. Çünkü bu meseleyi kavrayabilmek için, doğru bir bakış açısına, derinlemesine araştırmaya ve ön yargılardan arınmış bir gözlem ve değerlendirme yetisine ihtiyaç vardır. Bu yazarlarda ise, şartlanmış bakış açıları, meseleyi objektif ve sağlıklı bir şekilde ele almalarını zorlaştırmaktadır.

İslam dünyasının yetiştirdiği en büyük hukukçulardan biri olan Ebû Hanife, fıkhi, “kişinin lehine ve aleyhine olan hususları öğrenmenin bilgisi” olarak tanımlarken bu hukukun kapsamını da belirlemiş oluyordu. Bu tanım kapsayıcı olmasının yanında değişen şartlara uyarlanma konusunda da fikir vermektedir. Bu da elbette usulüne uygun içtihatlarla mümkün olacaktır. Ebû Hanife’nin sistemleştirdiği “rey ekolü”, bir anlamda sınırlı naslarla sınırsız hayat olaylarını değerlendirebilmenin formüllerini içermektedir. Bu damar tarih boyunca hep canlı kalmış, içtihat anlayışı da hep aktif olmuştur. Ancak İslam hukuk tarihini dikey, yüzeysel, şartlı ve ezberden okuyanlar büyük yanılgılar yaşamışlardır. Her şeyden önce onlar kimin söylediğini ispat edemeseler de içtihat kapısının hicri 4. Asırda kapandığı iddiasını kesin olarak

ispat edilmiş bir hakikat gibi yazıp dillendirmiş ve ilahiyat nesli dâhil yeni nesillere ezberletmişlerdir. Bunun devamı olarak bu tarihte teşekkül etmiş olan mezhep yapılarının nasların yorumunun önünü kapattığını, âyet ve hadislerin yerini mezhep hükümlerinin aldığını, mezhebe uymayan âyet ve hadislerin ya mensuh sayıldığını veya tevil edildiğini bunun da hukuki yorum noktasında bir donukluk (cemâdet) meydana getirdiğini iddia edegeldiler. Öyle ki, özellikle Arap dünyasında yazılan *el-Medhal li dirâseti’ş-şeriatil’l-İslamiyye/İslam hukukuna giriş* kitaplarının en temel söylemi belirttiğimiz bu “mezhep taassubu, içtihat kapısının kapanması ve fıkhnın donuklaşması” oldu. Peki gerçek tam olarak böyle miydi?

Bu düşünceye sahip olanlar, İslam hukuk tarihini ve içtihat faaliyetini yanlış bir şekilde okudular ve bu hatalı okumalar garip sonuçlar ve yanlış çıkarımlar doğurdu. Bu söylemi savunanlar, fıkhi yanlış bir dönemlendirmeye tabi tutarak, gelişme, yükselme, ilerleme, duraklama, gerileme ve uyanış gibi kategoriler

oluşturdular. Ancak, bu dönemlendirmelerin içindeki zaman dilimlerine ve özellikle yerel uygulamalara yakından bakıldığında, bu tasniflerin gerçeği yansıtmadığı açıkça görülmektedir. Fıkhnın tarihi gelişimi daha karmaşık ve dinamik bir yapıdadır ve basit evrelerle sınıflandırılmaz. Yerel şartlar, sosyal ve ekonomik dinamikler, fıkhnın pratiğini ve içtihat süreçlerini her dönemde etkilemiştir, dolayısıyla bu tür dönemlendirmeler derinlemesine bir analizle çelişir.⁵ Çünkü toplumun hukuki sorunlarını ve dini meselelerini çözmek için var olan bir yapının duraklaması veya gerilemesi büyük bir çelişki oluşturur. Zira tarihin hiçbir döneminde Müslümanların soruları cevapsız bırakılmamış ve içtihat her zaman varlığını sürdürmüştür. «Hicrî dördüncü asırda içtihat kapısı kapandı» şeklindeki iddiayı çürüten birçok bilgi ve belge mevcuttur. Örneğin, tam da bu dönemde yaşamış olan ve Hicrî 373 yılında vefat eden Hanefî fakih Ebu’l-Leys es-Semerkandî’nin en-Nevâzil adlı fetva kitabının başındaki ifadeler, bu iddianın geçersizliğini ortaya

Mezhep imamlarının, mezhebin görüşlerini dini naslardan üstün tuttukları ve nasları bu görüşlere göre yorumladıkları iddiası da yanlıştır. Bu iddia, özellikle Hanefî fakihlerinden Kerhîye ait şu ifadelere dayanmaktadır: “Mezhep ashabımızın görüşlerine muhâlif olan her âyet ya neshe veya tercihe hamlolunur. Evlâ olan, o âyetle mezhep görüşünü uzlaştıracak tevil yapmaktır”

koymaktadır. Bu eserde, Hanefi mezhebinin önde gelen kurucu imamlarından sonra ortaya çıkan ve onlardan herhangi bir fetva bulunmayan yeni meseleler (nevâzil/vâkıât) ile ilgili olarak, Semerkand bölgesinde yaşayan dokuz fakihin içtihatlarına dayalı fetvalar derlenmiştir. Semerkandî, bu kitabın mukaddimesinde, eserinin amacını şu satırlarla dile getirir:

*“Meşâyihin görüşlerinden ve biraz da bizim ashabımızın görüşlerinden hareketle oluşan fetvaların yer aldığı en-Nevâzil kitabında mezhebin ileri gelen fakihlerinden hakkında rivayet bulunmayan meseleler toplanmıştır. Bunun amacı, bu meseleleri inceleyenler için içtihat yolunun kolay hale gelmesi ve onların yaklaşımlarını (mezheplerini) ve fetvayı öğrenmeleridir. Zira olayların ardı kesilmez ve yeni olaylar sona ermez. Bir insan tomarlarca kitap biriktirse, önceki ve sonraki fakihlerin bütün görüşlerini ezberlese çoğu kere kitaplarının tamamında ve ezberledikleri içerisinde cevabını bulamadığı olaylar meydana gelebilir ve bu kimse olaylarla ilgili olarak içtihadı ihtiyaç duyar. Şayet Yüce Allah Müslümanların işini kolaylaştırmış olmasaydı hiç kimsenin içtihattan söz etmesi mümkün olmazdı.”*⁶

Daha sonra 18. yüzyılda yaşamış Osmanlı müftüsü Minkarîzâde Yahya Efendi'nin (v. 1088 H.) ifadeleri de içtihat kapısının kapandığı iddiasını kesin bir dille yalanlamaktadır. Minkarîzâde, şöyle

demektedir: *“Şayet bu risalede tercih ve içtihat benzeri şeyler görürseniz, sakın bunu yadırgamayınız. Zira (icthada dair) kapılar kıyamet gününe kadar açıktır. Fuyûzât-ı ilahiye ise sayı ile sınırlanamaz...”*⁷ Bu sözleriyle Minkarîzâde, ehil olan âlimler bulunduğu sürece içtihat kapısının kıyamete kadar açık olduğunu ifade etmektedir. Bu da, içtihat kapısının kapanmadığını ve İslam hukuku içindeki dinamizmin her dönem var olduğunu göstermektedir.

Mezhep imamlarının, mezhebin görüşlerini dini naslardan üstün tuttukları ve nasları bu görüşlere göre yorumladıkları iddiası da yanlıştır. Bu iddia, özellikle Hanefi fakihlerinden Kerhîye ait şu ifadelerle dayanmaktadır:

“Mezhep ashabımızın görüşlerine muhâlif olan her âyet ya neshe veya tercihe hamlolunur. Evlâ olan, o âyetle mezhep görüşünü uzlaştırmak tevîl yapmaktır”, “(Mezhep) ashabımızın görüşlerine muhâlif olan her haber ya neshe veya kendi gibi bir hadisle teâruz ettiği şeklinde yorumlanır. Sonra da başka bir delile veya ashabımızın kabul ettikleri tercih türlerinden birine başvurulur. Yahut aralarının bulunduğu (tevfık) hükmedilir. Bu işlemler delilin durumuna göre yapılır. Haberin neshedildiğine dair bir karine ortaya çıkarsa o haberin neshedildiğine kanaat getirilir. Neshe dair bir delalet yoksa bu durumda yine o delile dönülür”, “Bir sahabinin imamlarımızın verdikleri hükme muhâlif bir sözü vârid

*olursa, bu (mevkuf) hadis de sahih olmayan bir rivayet ise onunla ilgilanmeye gerek yoktur. Ancak hadis sahih olarak gelmiş ise -ki, onun kısımları daha önce zikredilmişti- ve icmaya aykırı bir şekilde de vârid olmamışsa, şüpheyi ortadan kaldıran en güzel yol bu hadisin ya tevîl edilmesi veya başka bir sahabinin sözüyle çeliştiği şekilde yorum yapılmasıdır”*⁸

Kerhî'nin bu ifadelerinin bir kısmını özensiz bir şekilde nakleden ve buna göre de yanlış yorumlayan bazı yazarlar, bu ifadelerden şu sonuçlara varmaktadırlar: “Kerhi bu sözyle bir taraftan mutlak içtihadı menederken, diğer taraftan mezhep içinde içtihadı cevaz vermiştir”.⁹ “Kerhi'nin demek istediği şudur: Nas ile mezhep çatıştığı zaman biz mezhep hükmünü alır uyguluyoruz...”¹⁰ Bu ifadelerin müellifi, Kerhî'nin sözünü “Fıkıhın duraklama devrinin taklit ruhu bağlamında ele almaktadır. Alvanî ise bu sözü İslam dünyasında düşünce krizinin nedenlerini anlattığı bağlamda içtihat ve taklit probleminden bahsederken alıntılanmakta ve şu yorumu yapmaktadır: “...Böylece Hanefi mezhebi asıl, Kitap ve Sünnet fer' haline gelmiştir. Bu durum, büyük bir tehlike ve İslam akli için de büyük bir bunalım hali arz ediyordu...”¹¹ “Taklit dönemi fıkıhçıların hiçbirisi imamın verdiği fetvaya muhalif bir şey söylemeyi kendileri için caiz görmezlerdi. Hatta bu devir Hanefi

fıkıhçıların ileri gelenlerinden ve tartışmasız imamı sayılan Kerhî, "...mezhebimizin hükümlerine uymayan her âyet ya tevil edilmiştir veya mensuhtur. Her hadis de böyledir...demiştir. Böylece fıkıhçılar serbestlik kapısını kendileri için açık görmemişlerdir..."¹²

Halbuki Kerhî'den nakledip eleştirdikleri ifadelerle bu ifadelerin orijinali arasında manayı tersine çevirecek bir fark vardır. Kerhî'nin sözünün doğru şekli şöyledir: "Mezhep ashabımızın görüşlerine muhalif olan her âyet ya nesh veya tercih kuralına göre yorumlanmıştır".¹³ Ona yanlış nispet edilen söz ise şöyledir: "Mezhep alimlerimizin görüşlerine muhalif olan her âyet ya mensuhtur veya tevil edilmiştir".¹⁴ Bu iki ifade arasında çok önemli bir fark vardır. Kerhî'nin burada söylemek istediği ve amacı asla iddia edildiği gibi değildir. Onun söylemek istediği şudur: Mezhebimiz çok sağlam esaslar üzerine bina edilmiştir. Bu yapılırken de bütün âyetler ve sahih hadisler gözden geçirilip değerlendirilmiştir. Bu sebeple birisi çıkıp âyet ve hadisler dikkate alınarak oluşturulan mezhep görüşümüze aykırı bir âyet veya hadis getirirse bilmiş olsun ki, bu âyet veya hadis bizim âlimlerimiz tarafından görülmemiş veya ihmal edilmiş değildir. Aksine bu ifadeler âyet ve hadisin saygın konumuna ve içtihat faaliyetine işaret etmektedir. Buna göre ilgili her âyet ve hadis görülmüş, oluşturulan usul

çerçevesinde değerlendirilmiş ve o âyet veya hadis ya mensuh olduğu için ya da o hadis daha sahih başka bir hadisle çeliştiği için daha sahih olan tercih edilmiş ve mezhep görüşü buna göre oluşmuştur.¹⁵

İslam hukukunun güncel problemlere cevap verme kabiliyeti şu maddelerde özetlenebilir¹⁶:

1. Kanun Koyucu (Şâri), birçok alanda temel ve örnek hükümler koymakla yetinmiş ve gelecek çağlar için bilinçli boşluklar bırakmıştır. Bu boşluklar, zaman içerisinde ihtiyaç duyuldukça müçtehit alimlerce geliştirilen kıyas, istihsan, maslahat (istislah) ve örf gibi yöntemlerle ana naslara aykırı olmamak kaydıyla doldurulmuştur. Bu da fıkıhın aktüelliğini ve sürekliliğini temin etmiştir. Bu noktada Kur'ân'da lafzen yer almayan birtakım hükümler Hz. Peygamber tarafından onun siyreti ve sünneti yoluyla doldurulmuştur. Hz. Peygamber de birtakım temel hükümler ve yerel uygulamalar yanında, döneminde ortaya çıkmayan ve sonradan meydana gelen olaylar açısından kıyamete kadar meydana gelecek bütün soruların cevabını vermiş değildir. Onun döneminde meydana gelmeyen ancak daha sonra oluşan birtakım meseleler yine müçtehit âlimler tarafından cevaplanmıştır. Bu da fıkıhın istikrarlı bir şekilde sürekliliğini göstermektedir.

2. Naslar tümel (külli) hükümlere önem vermiştir. Hem Kur'an hem de Hz. Peygamber'in sünneti, gerekli ve örnek niteliğinde tikel hükümler ve çözümler getirmiş olsalar da, ilerleyen dönemlerde de hüküm elde etme konusunda faydalanılacak birçok tümel ilke ortaya koymuşlardır. Örneğin, "Allah'ın kullarına zorluk değil kolaylık murat ettiği," "bir kimseye gücünün yetmediği şeylerin yüklenmeyeceği," "hiç kimsenin bir başkasının günahını yüklenmeyeceği" ve "işlerin şura ile yürütülmesi gerektiği" gibi tümel hükümler bunlara örnekler. Bu tümel hükümler, bir yandan ileride üretilecek tikel hükümleri denetleme işlevi görürken, diğer yandan yeni hükümlerin ortaya konulmasında birer kaynak olarak kullanılmışlardır. Bu sayede, İslam hukuku dinamik kalmış ve yeni şartlara uyum sağlayabilmiştir.

3. Bazı naslar farklı yorumlamaya müsaittir. Kur'ân ve sünnetin bazı ifadeleri lafzî olarak tek bir manayı anlatmak üzere sevk edilmiştir ki, bunların farklı şekillerde anlaşılabilirliği mümkün değildir. Bazıları ise farklı değerlendirme yapılmasına imkân vermektedir. Bu anlam zenginliği alternatif hükümlerin ortaya konmasını kolaylaştırmış ve doktrin zenginliği meydana getirmiştir. Dolayısıyla meydana gelen olaylara çözüm ararken bu farklı görüşlerden yararlanılmıştır. Genellikle mezheplerin ortaya

çıkmasına ve içtihadın gelişmesine zemin hazırlayan da bu kabil hükümlerdir.

4. Zaruretler, ihtiyaçlar, istisnai durumlar dikkate alınmıştır. Kanun koyucu olan Allah ve Resulü, normal şartlar altında tüm mükelleflere yönelik hükümleri ilk başta vaz etmişlerdir ve bu tür hükümler “azimet” olarak adlandırılmaktadır. Ancak, farklı ve özel şartlar altında bulunan veya çeşitli mazeretleri olan mükelleflerin de olacağı bir gerçektir. Bu özel durumlar için ise “ruhsat” hükümleri getirilmiştir. Kanun koyucunun bu gibi durumları ve şartlara tabi mükellefleri dikkate alması, fıkıhın insani yönünü, merhamet ve kolaylığa olan eğilimini ve evrenselliğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, kolaylık ilkesi, zaruretlerin devam ettiği sürece haram olan şeyleri mubah kılma durumu, baskı altında kalmanın (ikrah) hükümlerde hafifletici bir sebep sayılması, ve acziyet ve zaafıların hesaba katılması gibi ilkeler kabul edilmiştir. Bu ilkeler, İslam hukukunun sadece katı kurallar koymakla kalmadığını, aynı zamanda insanın zorluk ve çaresizlik hallerini de dikkate aldığını gösterir.

5. Zamana, mekâna, örfe ve durumlara göre fetvanın değişeceği kabul edilmiştir. İlahî yasanın ortaya koyduğu, dinin ve hukukun kırmızı çizgileri mesabesindeki ana hükümler ve genel ilkeler hariç olmak üzere,

özellikle belli şartlara ve örfe bağlı olarak verilen fetvaların şartların ve örflerin değişmesine göre değişiklik arz edeceği İslam hukukunda kabul edilmiş ve tarih boyunca uygulanmış bir prensiptir. İslam hukukunu aktüel kılan temel ve önemli hususlardan biri de budur. Tarih boyunca oluşmuş binlerce fetva tam olarak incelenmediği zaman bu ilkenin nasıl işletildiğini anlamak elbette mümkün olmayacaktır. Daha fıkıh mezheplerinin kurucu imamları kabul edilen müçtehit âlimler döneminde meydana gelen bölgesel farklılıklar ve şartlar aynı konuda farklı hükümler verilmesini gerekli kılmıştır. Bu konuda İmam Şafii’nin Bağdat’taki fetvaları ile Mısır’daki fetvaları, eski ve yeni mezhebi olarak anlatılan meşhur bir mesele olsa da bütün imamlar ve mezhepler için aslında bu geçerlidir. Zira her bir fıkıh mezhebinin bölgesel farklılıkları ve yerel şartlara göre verilmiş fetvaları bünyesinde barındıran ekolleri olmuştur. Bu ekolleri farklı kılan hususlardan biri de aynı mezhebin usulünü takip ettikleri halde bölgesel farklılıklardan ve özel yerel şartlardan dolayı aynı meseleye farklı çözümler sunmuş olmalarıdır. Nitekim bazı Hanefi kitaplarında “bu onların zamanında ve onların diyarında öyledir, bizim diyarımızda ise bu meselenin hükmü şudur” gibi ifadelerin varlığı bu hususa işaret etmektedir. Mesele, Ebû Hanife kendi bölgesinin

şartları gereğince müzaraa (tarım) ortaklığını bir takım bilinmezlikler taşıması sebebiyle caiz görmezken, aynı mezhebin Buhara-Semerkant ekolü kendi bölgelerindeki uygulamaları dikkate alarak bilinmezliklerin ortadan kalkmış olması sebebiyle bu akdi caiz görmüşlerdir. Yine Osmanlı dönemine kadar caiz görülmediği için uygulanmayan para vakıfları, Osmanlı döneminin ortaya çıkardığı ekonomik ihtiyaçlar sebebiyle caiz görülmüştür.

Durum böyle olmakla beraber İslam hukukunun aktüel değerini ortaya koyma, güncelliğini, evrenselliğini koruma ve değişikliklere daha hızlı bir şekilde alternatif çözümler sunma konusundaki potansiyelinin açığa çıkmasında fren rolü gören bazı hususların varlığı göz ardı edilemez. Yani İslam hukukunun çağına ve çağının şartlarına söz söyleyebilmesine engel olabilecek geleneksel anlayıştan, yanlış ve yersiz hassasiyetler sebebiyle oluşan zihniyetten, bilgisizlikten, yanlış yorumlamadan kaynaklanan bir takım engellerin varlığından söz edilebilir.¹⁷

Bu hususları kısaca şu şekilde ifade edebiliriz:

1. İctihat dinamizminin kaybolması

İslam hukuk tarihine dair son dönemde yazılan kitapların da tekrar ettiği bu husus, son iki yüz yıldır tekrar edilen ve doğruluğu müsellem bir cümle olmuş durumdadır. Ancak bunun biraz

irdelenmesi ve üzerinde düşünülmesi gerekir. Tarihin belli bir döneminden sonra ilk dönemlerdeki gibi içtihadın teşvik edilmediği ve cesaretle işletilmediğine dair bazı bilgiler ve metinlerde yer yer içtihad yapacak kişilerin kalmadığına dair ifadeler bulunmaktadır. Nitekim bazı fetva usulü kitaplarında bile “ıctihat yapılması gerekir, ancak zamanımızda içtihadı ehil olan kimse bulunmamaktadır, şimdiki kim içtihat kim” gibi ifadeler rastlanmaktadır.¹⁸ Bu ifadeler içtihat etme noktasında moral bozan, cesaret kıran ve bu konuda faaliyet gösterecek olanların önünü kesen söylemler olarak kabul edildiğinden, bir taraftan da ortaya çıkan yeni meselelerin hükmü hep mezhep birikiminde arandığından ve bu birikimden hareketle verilen bazı fetvaların mükellefin problemini istendiği şekilde çözmediğine inanıldığından içtihat dinamiğinin kaybolduğuna hükmedilmektedir. Fakat bu söylem tekrarlanırken bir taraftan da ortaya çıkan her meseleye, farklı mezheplerden görüş alarak çözüm bularak da olsa, bir şekilde mutlaka cevap verilmiş olması, aynı mezhebe müntesip âlimlerin bile farklı çözümler ortaya koymuş olması başlıktaki ifade ile paradoksal bir durum oluşturmaktadır. O zaman bu ifadeleri ve içtihat faaliyetini farklı bir şekilde yorumlamak gerekmektedir. Buna göre ehil olmayanların içtihadı

heveslenerek bugün olduğu gibi, sistemi bozan ve usulsüz fetva vermelerinin önüne geçmek için bazı cesaret kırıcı ifadelerin kullanıldığı bir gerçektir. Müctehit kabul edilen bazı âlimlerin “biz kim içtihat etmek kim” gibi ifadeleri tevazu kabilinden kullandığını da gözden ırak tutmamak gerekir. Ancak bunun yanında öncesi olmayan yeni hatta ölüm fetvaları dâhil, riskli konulara önceden olmayan fetvaların verildiği de göz önünde bulundurulursa içtihadın bir şekilde devam ettiği, kurucu imamlar dönemindeki gibi olmasa da, boyut değiştirerek tercih, tahrir gibi yöntemlerle devam ettiği söylenebilir. Zira içtihat için bir kapı olmadığı gibi, onu açıp kapatacak bir makam da bulunmamaktadır. Hatta bazı âlimlerin dediği gibi, içtihat kapısının kapandığını söylemek bile bir içtihat meselesidir.

İctihat edecek kimsenin kalmadığını söyleyen ve fıkıh tarihini dönemlendirenlerin genel kabulüne göre sırf mukallit kabul edilen ve kendisinin de yaşadığı dönemde içtihat edecek kimsenin kalmadığını söyleyen İbn Abidin’e bakalım. Bu ifadeleri

söyleyen İbn Abidin’in bizzat kendisi bazı meselelerde tam anlamıyla içtihat etmiştir. Sigorta meselesi bunlardan biridir. O zaman içtihat dinamiğinin kaybolmasını bu konudaki cesaretin ve teşvikin kaybolması şeklinde anlamının daha doğru olduğu kanaatini taşımaktayız. Zira içtihadın bir türü olan tahrir, usulden fûru, fûrudan usul ve usulden usul elde etme gibi boyutlara sahiptir. Belli bir dönemden sonra ve özellikle mezheplerin teşekkülünden sonra fûrudan fûruya doğru bir tahririn daha çok yapıldığı söylenebilir.

2. Mezhebe bağlılığı (salabeti) abartmak

Burada konu ile ilgili yazan yerli ve yabancı özellikle de Arap yazarlar çok serbest bir şekilde “mezhep taassubu” ifadesini kullanır. Biz bunun yerine mezhebe aşırı bağlılık ifadesini tercih etmekte bunu vakiya daha uygun bulmaktayız. Zira günümüzdeki “taassup” ifadesi ile mezhebe bağlılık noktasında kullanılan “taassup” ifadesinin farklı olduğunu düşünmekteyiz. Zira geçmişte taassup kelimesi yakın zamanlara kadar böyle olumsuz

İslam hukukunda yer alan hükümler, taabbudî ve ta’lilî olarak ikiye ayrılmaktadır. Taabbudî hükümler gerekçesi akılla kavranılamayan, emredildiği gibi sorgulanmadan uygulanması gereken, kendilerine kıyas yapılamayan, değişime konu olmayan ve mükellefin teslimiyetinin esas olduğu hükümlerdir. Ta’lilî olanlar ise gerekçesi akılla kavranılabilen, değişikliğe ve kıyasa konu olabilen hükümlerdir.

anlamda kullanılmamıştır.¹⁹ Günümüzde taassup bir şeye körü körüne, aslını araştırmadan, inadına bağlanmak, hakikati görse de bildiğinden vazgeçmemek, karşıt görüşe düşmanlık beslemek gibi olumsuz bir mana ifade etmektedir. Belli bir eğitim almamış halk kesimi için bunu söylemek mümkün olabilir. Halbuki tarihte mezhebe bağlı ve onu savunmak için kitaplar yazan âlimleri düşündüğümüz zaman taassuba böyle olumsuz bir mananın verilemeyeceği kanaatindeyiz. Zira onların mezhebin usul ve furuunu araştırmadan ona körü körüne bağlandıklarını söylemek doğru olmaz. Mesela, en-Nüketü’z-zarîfe adlı risalesinde Hanefî mezhebine taassupla bağlandığını gösteren ifadeler serdeden büyük Hanefî hukukçusu Ekmelüddün el-Bâbertî, aynı mezhebe bağlı Ebu’l-İz tarafından el-İttibâ’ adlı risalesinde eleştirilmiş olsa bile, onun olumsuz anlamda bir mezhep mutaassıbı olduğu söylenemez. Aksine o, bağlı olduğu mezhebi bütün yönleri ile araştırmış ve var olan hükümlerinin isabetli olduğuna kanaat getirdiği için ona bağlanmış ve onu savunmuştur. Nitekim Fahu’l-İslam’a²⁰ taassup sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir: “Mezhebe sıkıca bağlanmak (salâbet) vaciptir. Taassup ise caiz değildir. Salâbet, mezhebinde yer alan hükümle amel etmek, onu hak ve doğru kabul etmektir. Taassup ise sefâhettir/akılsızlıktır. Bir başka

mezhep müntesibine müsamahasız/kaba ve sert davranmak ve onu noksanlaştırmaya yönelik davranış ise caiz değildir. Zira Müslümanların (fıkıh) önderleri hakkı arama peşinde idiler, dolayısıyla onlar da doğru üzerindedir”.²¹

O zaman bu taassubu ya yanlışta ısrar eden bir takım mezhep müntesipleri ve bilgisizce mezhep hükümlerine bağlanan, içti-hada dayalı ve değişebilen mezhep hükmünü değişmez dini esas gibi kabul eden ve doğru alternatif bulunduğu halde bildiğinden şaşmayanlar için kullanmak daha doğru olacaktır. Zaman içerisinde bu şekilde olumsuz tavırların olmadığı da söylenemediğinden bu tür olumsuz taassuptan uzak durmak ve bu tavırla içti-hadın önünü kapatmamak gerekir.

3. Prensipler yerine şahısları yüceltmek

İslam hukuk literatürünü okuyanlar bir sonraki âlimlerin bir önceki âlimi tebci ettiğİ, hayırla yad ettiğİ, ilminin büyüklüğüne işarette bulunduğİ, kendisiyle onu karşılaştırdığında ancak onun talebesi olabileceğİne dair ifadeler görebilirler. Bu bir kadirşinaslık, kıymet bilme, bir değeri takdir etme ve saygı işaretidir. Ancak bu alanda zaman zaman aşırıya kaçıldığı, müçtehit imamları yüceltmek için hadisler bile uydurulduğu da olmuştur.²² Mesela mezhep imamlarının ve önceki âlimlerin aşırı şekilde yüceltilmesi, ulaşılmaz insanlar olduğunun tekrar edilmesi ve onlar

gibi âlimin bir daha yetişmeyeceğİne inanılması buna örnek verilebilir. Halbuki şahısların kıymetini bilmekle birlikte onların ortaya koyduğu prensipleri öne çıkarıp örnek almak daha doğru bir yaklaşım olacaktır.

4. Hukuki işlemlerin geçerliliğİnde aşırı şekilcilik

Hukuk sistemlerinde belli oranda şekle tabi olmak kaçınılmaz bir şeydir. Hatta birçok meselede şekil şartı aranır. Çünkü şekil şartları hakların ispatını sağlayabileceğİ gibi işlemlerde objektiflik de sağlar. Ancak bu konuda aşırıya kaçmak hukukta kanuna karşı hile gibi olumsuz yollara kapı açmasının yanında hukukun maksatlarının gerçekleşmesine engel olur ve işlerliğini engelleyici boyutlara ulaşabilir. Bu da bazı meselelerde adaletin gerçekleşmesini engeller. Bu konuda esas ve ideal olan, şekil ve özün dengeli bir şekilde yürütülmesidir. Şeklin mevcut ancak özün olmadığı işlemler hukuka uygun gözükse de zaman zaman hukukun amacına hizmet etmeyen durumların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. İslam hukukunda akitlerin tefsirinde ve tek taraflı hukuki işlemlerin tefsirinde bazı kurallar getirmiştir. Ancak bazı mezheplerin birtakım akitlerde sadece belli lafızların kullanılmasını şart koşması, bazıların ise kimi sözlü tasarrufları tek taraflı irade ile, her şeye rağmen sözün ağızdan çıkmasıyla bağlayıcı kabul etmeleri hukuken

yasaklanmış bir takım sonuçlara yol açmıştır. Finansa ihtiyaç duyulduğu bir dönemde geri alım şartıyla satım (bey' bi'l-vefâ) gibi işlemler buna örnek verilebilir. Şafililerin nikâh akdinin ancak belli lafızlarla geçerli olmasını kabul etmeleri de bu kabildendir.

5. Nass-yorum ilişkisinde lafza aşırı bağlılık

İslam hukuk mezheplerinin detay meselelerin çözümünde nass-yorum ilişkisi noktasında zaman zaman aşırı lafızcı davrandıkları dikkat çekmektedir. Hatta kimi zaman yapılan tanımların ve terimleştirmelerin hukukun amacının önüne geçtiği de olmuştur. Ancak bu bütünüyle böyle değildir. Bazen tek mezhep içerisinde bile bu tıkanmanın farkında olup farklı açılımlar yapan ve yorumlar geliştiren hukukçuların varlığı da dikkate alındığında, lafza aşırı bağlılık sorununu aşmak mümkün olabilir. Tarihi süreçte bu konuda bazen geç kalındığı

da olmuştur. Mesela Hanefilerin mal tanımı bazı mağduriyetlere sebep olmuş, en can yakıcı üç gurup istisna edilmiştir. Yani Hanefiler menfaatleri mal saymayıp tazminini de gerekli görmeyince bir eşyayı gasp eden ve kullanan kişiler bu boşluktan yararlanmışlar. Bu problemi gören hukukçular tanımı değiştirmek yerine, gelir getirme özelliğine sahip mallar ile yetim ve vakıf malını gasp eden ve kullananların bunlardan elde ettikleri menfaatleri tazmin etmelerine hükmetmişlerdir. Yine Hanefilerin ikrah tanımı ve kaybolduğu halde yaşayıp yaşamadığı bilinmeyen mefkud olarak adlandırılan kişinin hanımının başkasıyla evlenmek için beklemesi gereken süre konusundaki yaklaşımları bazı problemlere sebebiyet vermiştir. Ancak daha sonra bunlar bazen farklı mezheplerden fetva almak suretiyle çözüme kavuşturulmuştur.

6. Hükümlere taabbudilik özelliğinin kolayca yüklenmesinde aşırılık

İslam hukukunda yer alan hükümler, taabbudî ve ta'lilî olarak ikiye ayrılmaktadır. Taabbudî hükümler gerekçesi akılla kavranılamayan, emredildiği gibi sorgulanmadan uygulanması gereken, kendilerine kıyas yapılamayan, değişime konu olmayan ve mükellefin teslimiyetinin esas olduğu hükümlerdir. Ta'lilî olanlar ise gerekçesi akılla kavranılabilen, değişikliğe ve kıyasa konu olabilen hükümlerdir. Hükümlerde ta'lilin mi yoksa taabbudun mu esas olduğu konusunda mezhepler arasında tartışma bulunsada, genel olarak inanç, ibadet ve ahlak konuları taabbudi, muâmelât konuları ise büyük oranda ta'lilîdir. Ancak zaman içerisinde illeti tespit edilemeyen birçok muâmelât hükmü taabbudî alana dahil edilmiştir. Bunu ifade etmek için Şafii fakih Suyutî, şöyle güzel bir tespit yapmıştır: “Fakih hükmün illetini tespit etmekten aciz kalınca bu taabbudidir der, doktor hastalığı teşhis edemediği zaman bu ender vak der, nahivci kelimenin irabını yapmaktan aciz kaldığında bu semaî (nakle dayalı) der”.²³ Bu durum gerçekten zaman zaman sorun oluşturmuş ve hukukun önünü tıkama potansiyeli taşımıştır. Ancak bu konuda da aynı mezhep içerisinde bile bir hükme taabbudi diyenler yanında ta'lili diyenler de olmuştur. Şatibî de bir açılım ve ince tasnif

yaparak Allah'ın dinine nispet edilmesi yönüyle bütün dini hükümlerin genel anlamda taabbudi olduğunu, ancak özel anlamda taabbudî hükümlerin daha sınırlı olduğunu ima eden ifadeler kullanmıştır.

7. Re'yin mahkûm edilmesi

İslam düşüncesinde nakle aşırı bağlılıkları ile bilinen ehl-i hadis ile nakli esas almakla birlikte onu aklın oluşturduğu ilkelere yorumlamanın usulünü geliştiren ve bu usule göre yorumlayan ehl-i re'yin bulunduğu bir gerçektir. Bu iki ekolün tartışmaları ve görüşleri İslam hukukuna da yansımıştır. İlk zamanlarda ehl-i hadisten çok tepki alan ehl-i rey, zamanla kendisini belli şartlarda ehl-i hadise kabul ettirmiş, ehl-i rey de ehl-i hadisten bazı noktalarda etkilenebilmiştir. Zaman içerisinde ortak noktalarda buluşsalar da başlarda "re'y" kavramının ehl-i hadis tarafından doğru anlaşılammaması tepkinin esas nedenlerinden biri olmuştur. İşte re'yin mahkûm edildiği, devreden çıkarıldığı, aşırı lafzî yorumların yapıldığı ve lafza körü körüne bağlı kalındığı bazı meselelerin fıkıh hükümleri içerisinde yer alması hukuku olumsuz yönde etkileyen hususlardan biri olmuştur. Kaynaklarda buna verilen en tipik örnek, kadının diyeti meselesidir. Buna

göre Hanbeli ve Malikiler bir ri-vayete dayanarak kadının organlarına yönelik cinayetlerde diyeti belirlerken, şöyle bir görüş ortaya koyarlar: Erkek ve kadının bir parmağının diyeti 10 dirhem, iki parmaklarının diyeti 20 dirhem, üç parmaklarının diyeti 30 dirhem, dört parmaklarına karşılık diyet ödenmesi gerekiyorsa erkeğe 40, kadına ise 20 dirhem ödenmelidir. Görüldüğü üzere burada kadına da 40 dirhem verilmesi gerekirken birden yarıya düşürülerek 20 dirhem verilmektedir. Çünkü ilgili rivayette şöyle denilmektedir: *"Kadının organlarına yönelik cinayetlerin diyeti erkeğin diyetinin 1/3'üne ulaşıncaya kadar tam diyet, bundan sonrası ise erkeğin diyetinin yarısıdır"*.²⁴ Burada akla aykırı bir hüküm vardır. Zira mağduriyet arttıkça ceza yarıya inmektedir. Bunu da bir rivayete dayandırıp Hz. Peygamber'e nisbet ettiklerinden re'y devreden çıkarılmaktadır. Ancak daha sonra İmam Şafii, bu rivayetin hadis değil de Hicaz medresesinin önde gelen âlimlerinden sahabî Zeyd b. Sabit'in yorumu ve Medinelilerin anlayışı olduğunu anlamış, kıyasa (akla ve re'ye) aykırı bulunduğu bu görüşü benimsemiştir.²⁵

8. Farazi hukukta amaçtan sapma

İslam hukukunda biri, nevâzil

veya vâkıat denilen ve olmuş meselelere cevap verme ve çözüm üretme bir de henüz olmamış ancak olma ihtimali olan farazî meselelere cevap verme tarzında iki yöntem vardır. Aslında hukukun gelişmesinde her iki yöntemin de olumlu katkıları mevcuttur. Olan meselelere cevap verme konusunda herhangi bir tartışma yoktur. Ancak henüz olmamış meseleleri kurgulayıp onlara cevap üretmek bazı problemlere sebebiyet vermiştir. Zira bu yöntemin yaygın olduğu fıkıh literatüründeki meselelere bakanlar İslam hukukunun tamamen kazuistik metodu takip ettiği zannına kapılmaktadırlar. Bu yöntemi, Şafii'ler de uygulamış olsa da, en çok uygulayan Hanefiler ve özellikle Ebû Hanife'dir. Onun fıkıh meclisinde, olan meseleler yanında olma ihtimali olanlar da ele alınırdı. Kendisine neden farazi fıkıha başvurduğu sorulunca "bela ortaya çıkmadan ona hazırlanıyoruz" demişti. Ancak ortaya çıkacak meselelerde temel ve örnek alınması gereken bu meseleler, pratik ve olan olaylarla ilgili kısım fetva kitapları aracılığıyla devam etse de, zamanla fıkıhın görünür yüzü haline gelmiştir. Bunun doğurduğu sorun, fıkıh kitaplarında yer alıp olması muhtemel meseleler için kurgulanan hükümlerin aslî ve değişmez görüşler

gibi algılanmış olmasıdır. Halbuki her devrin problemini kendi döneminde ve kendi şartlarında çözmek daha doğru bir yaklaşımdır olacaktır.

Bu engelleri aşmak için belli bir usul ve paradigmalar var mıdır? Mesela, bu bağlamda Türkiye ve dünyada yapılan çalışmalarda öne çıkan makâsıd, içtihad, mesâlih ve sair konular İslam hukukunun çağdaş sorunları çözme potansiyelini ortaya çıkarma konusunda yardımcı olduğu söylenebilir mi?

İslam hukukunun dinamik yapısının önündeki engellerin kaldırılması için bir dizi yöntem ve paradigma mevcuttur. Ancak öncelikle bazı temel noktaların altını çizmek ve birtakım tespitler yapmak gereklidir. Gerçek şu ki, dinamik bir yapı olan fıkıh, daha az kozmopolit toplumlarda, belirli bir sosyoloji, tarih ve üretim mekanizmasıyla birlikte gelişmiştir. Bu bağlamda, fıkıhın doğuşu ve gelişimi, belirli sosyal ve tarihsel koşullara dayanmaktadır.

Ancak, dünyanın hızla değişim sürecine girdiği bir dönemde, İslam hukuku haksız yere “geri kaldığı,” “donuk olduğu” ve “değişime kapalı olduğu” iddialarıyla eleştirilmiş ve bu nedenle hayatın dışına itilmiştir. Bu tür şartlanmış bakış açıları, İslam hukukunun pozitif bir hukuk olarak varlık

göstermesini engellemiştir. Bu süreci ve İslam hukukunun maruz kaldığı yanlış anlamaları, Wael B. Hallaq, *İslam Hukukuna Giriş* adlı eserinde çok iyi bir şekilde ele almıştır. Hallaq, İslam hukukunun tarihsel bağlamını, üretim süreçlerini ve evrensel değerlerini açıklayarak, onun aslında ne kadar esnek ve uyarlanabilir olduğunu göstermektedir.²⁶

Günümüze gelindiğinde sosyoloji ve toplumsal yapı, üretim araçları, tüketim anlayışı, insani ilişkiler büyük oranda değişmiş ve başkalaşmıştır. Hatta değişimin bizzat kendisi kutsanırken, ‘değişmeyen tek şey değişimin kendisidir’ gibi mottolar da oluşturuldu. Bunun için Batı etkisiyle bazı Müslüman aydın ve düşünürler, sonucun nereye varacağını çok iyi hesap etmeden, kendi kaynaklarını, değerlerini ve birikimlerini küçümseyerek, aynı zamanda batı karşısında büyük bir aşağılık duygusunda ve taklide kapılarak değişimin sürekli altını çizdiler. Buna bağlı olarak da klasik İslam hukukunda geçmiş dönemin şartlarında oluşan birçok hukukî hükmün değişmesinin zaruret halini aldığını seslendirdiler. Bu noktada en çok vurgu yapılan kavram içtihat, maslahat ve makasit, en çok eleştirilen fukaha, mezhep ve mezhebi birikimler oldu. İctihadi temellendirip geliştirmek için

ise fıkıh usulüne önem verilmeye hatta klasik usule alternatif yeni usuller geliştirmeye çabaladılar. Bu arada bin yıllık hukukî birikim olan furu-ı fıkıh literatürünü çöp olarak niteleyenler oldu. Aynı zamanda İslam hukukunun mezhepler ve onların ürettiği fıkıh bilgileri sebebiyle donduğunu iddia eden bazı kimseler donmuş suyun altından ılık bir şekilde akan fetva ırmağını adeta görmezden geldi. İnşafı bazı Batılı araştırmacılar İslam hukukuna dair daha dengeli tahliller yapsa da, Müslüman mahallesinden yetişen bazı araştırmacılar donukluk söyleminde ısrar ettiler. Onun için de tek çarenin usul yoluyla içtihadın geliştirilmesi, bunun için de nassların zahiri ile yetinmeyip makasatlarının ve maslahatlarının öne çıkarılması gerektiğini söylem haline getirdiler. Bir kısmı ise tamamen tarihsel olarak değerlendirdiği İslam hukuku yerine mesela Kara Avrupası hukukunu ikame edip İslam hukukundan sadece bir takım ahlaki esasları almayı teklif etti.

Bu arada, başta ABD olmak üzere Avrupa’nın kapitalist, bireyselci, sınırsız özgürlükçü, sömürgeci, materyalist hatta nihilist, söylemde eşitlikçi ve demokrat eylemde ise ayrımcı, ideolojik, çıkarıcı, samimiyetsiz ve iki yüzü politikalara neden

olduğu devasa ekonomik, sosyal ve psikolojik sorunlar meydana gelmiştir. Mesela, küresel açlık, yoksulluk, göç, sağlığa erişim, yetersiz beslenme, toplumsal cinsiyet ideolojisi, eşcinsellik, lgbt, dijital dünyanın meydana getirdiği kaos ve güvensizlik ve mahremiyet ihlalleri, babanın ve ailenin otoritesinin yıkılması, kutsallık fikrinin yerle bir edilmesi vb. sorunlar bunların belli başlılarıdır. Bu sorunların ortaya çıkmasında Müslüman toplumlar aktör olmadığı gibi, etken değil ne yazık ki edilgen olmuşlardır. Dolayısıyla, Batı'nın 200 yıldır bozduğu düzeni kısa sürede İslam ve İslam hukuku ile düzeltmeyi beklemek hem haksızlık olur hem de bir hayalden ibaret kalır. Müslüman toplumlarda bile vasat, öncü ve

örnek İslam insanlarını bulmak zorlaşırken, Batı'nın ürettiği kapitalist, çıkarıcı, tüketim odaklı ve seküler insan tipinin, Müslüman kimliği taşıyanları da etkilediği bir dünyada, İslam hukukunu ayakta tutmak daha da zorlaşmıştır. Bu olumsuz koşullara rağmen, İslam hukukunun aktüel değerini ve evrensel ilkelerini kaybetmediğini söylemek mümkündür. İslam hukukunun özündeki esneklik, ahlaki ilkeler ve adalet anlayışı, doğru yorumlandığında ve uygulanabildiğinde, modern dünyada da geçerli çözümler sunma potansiyeline sahiptir. Hatta onun aktüel hale gelip nefesi tükenmekte olan, insanlık değerleri bakımından dibe vuran bir dünyaya yeniden rahmet ve alternatif sunabilecek duruma getirilmesi

Müslümanlar için bir zorunluluktur. Bunun için İslam hukukunun çağın problemlerine çözüm sunma potansiyelinin ortaya çıkarılması ve bu hukukun güncellenmesi ve aktüel değeri olduğunun ispatı adına aşağıdaki hususlar ifade edilebilir.

1. Öncelikle Müslümanların buna inanması, açıldıkları ve boğulmak üzere oldukları yabancı açık sulardan kendi güvenli limanlarına doğru hızla hareket etmeleri gerekir.

2. Büyük oranda örselenen İslamî kimlik, ideal ve Allah'a karşı sorumluluk, özellikle âhîret bilinci Müslüman fert ve toplumlarca yeniden kuşanılmalıdır.

3. İslam hukukunun oluşmasını, gelişmesini ve canlı tutulmasını sağlayan ve tarih içerisinde

esaları oluşturulan içtihat kurumu, çağın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre revize edilmiş olarak yeniden harekete geçirilmeli. İslamî eğitim kurumlarında buna dair ciddi eğitimler verilmeli. Zira insan aklının ve aklî melekelerinin tutarlı ve hesabı verilebilir belli bir usul çerçevesinde nassları yorumundan ibaret olan içtihat, evrensel olan bir dinin ve mensuplarının her zaman ihtiyaç duyduğu ve her çağdaki yetişmiş ehliyetli âlimin icra edebileceği bir faaliyettir.

4. İctihadın dayanaklarından olan makâsîd ve maslahat rastgele ve sorumsuz bir şekilde değil de, ehli olan ilim adamları tarafından ve ilkelerine uygun olarak gerektiği şekilde kullanılmalıdır. Makâsîd dikkate alınırken Allah'ın gözettiği yönlendirici ve zihniyet oluşturu maslahatlar esas kabul edilmeli, maslahat bireysel çıkar gibi basit anlamından kurtararak toplumsal yarar kısmı öne çıkarılmalıdır.²⁷

5. Klasik fıkıh kitaplarının, ideal ve evrensel İslam hukuku hükümlerini değil de kendi dönemleri itibarıyla oluşturulmuş örnek içtihadî verileri oluşturduklarını bilip tefakkuh anlayışı devreye sokularak, insanlığın elde ettiği doğru ve olumlu kazanımlar, teknolojik ilerlemeler, bireysel ve toplumsal ihtiyaçlar dikkate alınarak klasik fıkıhî birikimin arkasında yatan ilkeler tespit edilerek, gerekli tasarruflarda bulunulup yenilenmesi gereklidir.

6. İslam'ın insana, topluma, insani ilişkilere, akrabalık ilişkilerine, mala, maddeye bakışının kapitalistlerden farklı olduğu ortaya konularak İslam insanının yeniden inşasına gayret edilmelidir.

7. İslam hukukunun küresel bir sorun haline gelen göç, yabancı düşmanlığı, ırkçılık gibi sorunları rahmete, merhamete, ihsana, yardımlaşmaya dayalı ilkeleriyle çözüme kavuşturduğu devirlerin ensar-muhâcir ruhu yeniden canlandırılmalıdır. Zira ve cinsiyet ırk ayrımcılığı yapmayan bu dinin hukuku farklı din mensuplarına davranış için de âdil bir hukuk geliştirdiği, aç ve açıkta kalan insandan hatta canlıdan kendini sorumlu tutan, bunun için farklı vakıflar kuran bir medeniyetin geçmişi buna şahittir. Mültecilere bugün dahi başta ülkemiz olmak üzere, Müslüman ülkelerden daha iyi muamele eden bir topluluk zor bulunur. Cins, millet, dil, renk gibi unsurları Allah'ın bir varlık delili ve zenginlik olarak gören, bütün insanların İslam çatısı altında olma ideali taşımakla birlikte farklılıkları da tolere edebilen, terörize olmadığı sürece bunları müsamaha ile karşılayarak belli bir hukuk çerçevesinde bir arada yaşamanın yasalarını oluşturan Müslüman toplumlar hep İslam hukukuna dayanarak bunu yapmışlardır.

8. Modern hukukun yitiği olan ahlakın/hikmetin İslam hukukunun temeli ve ayrılmaz bir parçası olduğu kesin bir şekilde

bilerek ortaya konulmalı, İslam hukuku hükümlerinde, verilen fetvalarda ve yapılacak içtihatlarda hukuk-ahlak ilişkisine her zaman dikkat edilmelidir. İslam hukukçuları tarihi süreçte hükümleri diyânî ve kazâî yani vicdanın ve ahlakın karar verdikleri ile hukukun ve yargının karar verdikleri şeklinde ikiye ayırarak bir taraftan, hukuk-ahlak ilişkisini sıkı bir şekilde kurmuş bir taraftan bu hukuka maddi müeyyide yanında manevî müeyyide kazandırmış bir yandan da her yasal olanın helal olmadığı bilincini yerleştirmek istemişlerdir. Zira İslam'ın son Peygamberi Hz. Muhammed (as), din adına hareket eden herkesin vicdanına hitap ederek "her ne kadar müftüler sana fetva verse de bir de kalbine danış"²⁸ buyurmak suretiyle hukuk-ahlak ayrılmazlığına işaret etmiştir.

Sonuç

İslam hukuku, ilahi iradenin insanlığa hukuk ve ahlak alanında yol gösterici olma özelliğini barındırdığı için her zaman aktüel bir değere sahiptir. Tarihsel süreçte bazı aksaklıkların meydana gelmesi, İslam hukukunun bu değerine zarar vermez. Zira bu hukuk sistemi, ekollerıyla birlikte her dönemin sorunlarına çözüm üretebilecek potansiyele sahiptir. Nitekim devlet bazında tam anlamıyla yürürlükte olmasa da, dünya Müslümanlarının her türlü sorusuna, İslam hukukunun

zengin doktrin birikimi içerisinde telif (birleştirme) yoluyla cevap verilebiliyor olması, bu potansiyelin en açık göstergesidir. İslam hukukunun esnek yapısı ve farklı mezheplerin katkıları, onu çağlar boyunca dinamik ve geçerli kılmaya devam etmiştir.

Bugün Türkiye özelinde baktığımız zaman bile, Din İşleri Yüksek Kuruluna her gün binlerce soru sorulmakta ve bunların tamamına bir şekilde cevap verilmektedir. Tek başına bu bile bu hukukun hem aktüel değerine hem de problem çözme potansiyeline işaret etmektedir. Meseleye dünya ölçeğinde baktığımız zaman da durum bundan farklı değildir. Zira Müslüman topluluğun olduğu her coğrafyada mutlaka bir fetva kuruluşu veya fetvasına itibar edilen âlimler bulunmakta ve üstelik doğrudan Müslümanların üretmediği ancak Müslümanları da etkileyen problemleri çözmektedirler.

İslam hukukunun aktüel olmadığını ve çağın problemlerini çözecek yeterliliğe sahip olmadığını söyleyenlerin bir kısmı bilgisiz, bir kısmı cahil ve kötü niyetli, bir kısmı hakikati bildiği halde ideolojik ve siyasi sebeplerle aksini söylemektedir. Bir kısmı da İslam'ın kırmızı çizgileri konusunda yeterince hassas olmadığından pozitivist ve laik hukukların ve dahi kapitalist sistemin değer olarak lanse ettiği her şeyi ve onayladığı her meseleyi İslam hukukunun da onaylamasını

beklemektedir. Böylece İslam hukukunun orijinal ve alternatif bir hukuk sistemi olduğunu gözden geçiriyorlar.

Bunlara sormak gerekir ki İslam hukuku neyi çözemiyor veya çözemediğini nereden biliyorlar? Genelde İslam hukuku, Batı'nın ve onların etkisinde kalanların istediği cevabı vermediğinden bu şekilde olumsuz bir yargıya varılıyor. Peki İslam hukuku Batı'nın ortaya çıkardığı her meseleye onun zihniyetinin istediği gibi cevap vermek zorunda mı? Öyle olursa kendine ait esaslarının ve kimliğinin durumu ne olacak? Mesela, ekonomi tamamen faiz üzerine inşa edildi diye faize helal mi diyecek? Kadın-erkek ilişkilerinde bütün sınırlar aşıp mahremiyet ölçüleri bertaraf edildi diye İslam zinayı serbest mi sayacak? İnsan fıtratını bozma anlamına gelen cinsiyet değiştirmeye evet mi diyecek? İnsan fıtratına uymayan cinsel yaşamlara onay mı verecek? Elbette hayır. İslam hukuku bunları söylemek zorunda değildir ancak, doğru olan, insan fıtratına, toplum yararına ve Allah'ın maslahat olarak belirledikleri ne ise İslam hukuku onu söylemek zorundadır. Bunları da her zaman söyleyecek potansiyele sahiptir. Ancak başlangıçta İslam'ın çizdiği esaslara göre hareket edilmediğinden başka kültür ve ideolojilerin ortaya çıkardığı problemleri İslam hukukuna çözdürmek haksızlık olacaktır. İslam önce kendi dinamiklerine göre bir birey, bu bireylerden müteşekkil

bir toplum oluşturur. Üretimini, tüketimini, aile, komşuluk ve akraba ilişkilerini kendi zihniyetine göre inşa eder, aksaklıkları da yine kendi esaslarına göre çözer. Sözelimi, bütün dünyanın kılcal damarlarına nüfuz edip toplumları ekonomik anlamda sömüren, finans kaynaklarını ve finansal enstrümanları eline alan kapitalist ekonominin sebep olduğu sorunları İslam hukukunun bir anda çözmesini beklemek haksızlık olmaz mı? Bu, adeta kudretli bir boksörün ellerini bağlayarak ringe çıkartıp elleri serbest bir boksörle dövüştürüp bir yumruk bile atmasına fırsat vermeden hükmen mağlup olmasına hükmetmek gibi bir şey olmaz mı? Her türlü sömürüye ve istismara maruz kalan ve çeşitli bakımlardan erozyonlara uğrayan Müslümanları kendi değerlerinden uzaklaştırıp çeşitli hile ve manevralarla fıkıhı pratik hayattan kovup tarihte oluşturulmuş metinlere hapsedip sonra da fıkıh bu problemleri çözemiyor demek doğru ve insafli bir yaklaşım olmasa gerektir.

Dipnotlar

- 1 Enbiyâ, 21/107.
- 2 Sebe', 34/28.
- 3 İslam hukukun çağdığı olduğu iddiaları ve buna verilen bir cevap için bk. Köse, Saffet, Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku, İstanbul 2004, 9-42. Bu

- iddiayı dile getiren ve “Türkiye’de Medeni Hukukun İnkişaf Safhaları” başlığı ile telif ettiği makalesiyle yazıya dökenlerden biri de Mecelle Şârihi Ali Haydar Efendi’nin oğlu, Fransa’da hukuk tahsili görenlerden Ahmet Esat Arsebük’tür. (bk. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, yıl, 1943, cilt, 1, sayı, 1).
- 4 Bk. Wael b. Hallaq, İslam Hukukuna Giriş (Çeviri, Necmettin Kızılkaya), İstanbul 2014.
 - 5 Bu dönemlendirmenin problemleri oluşuna dair bk. Kahraman, Abdullah, İslam Hukukuna Giriş, Ankara 2019, 63vd.
 - 6 Semerkandî, Ebulleys, el-Fetâvâ min akâvili’l-meşâyihî fi’l-ahkâmîş-şerîyye, Beyrut 2017, I, 10.
 - 7 Minkârîzâde Yahya Efendi, el-İttibâ’ fî mes’ele’l-istimâ’ (tahkik, Üsâme Abdulvehhab Hamed el-Hayyanî), Ervika li’l-dirâsâti ve’n-neşr, 2020, 92.
 - 8 Kerhî, Ebu’l-Hasen, el-Usûl (Debûsî’ye nisbetle yayınlanan Te’sîsü’n-nazar ile birlikte, tahkik, Ahmed Muhammed Beyyûmî er-Rah-Muhammed Salah Hilmi Sa’d), Kâhire 2022, 251-256 (29, 30 ve 31. Kâideler).
 - 9 Karaman, Hayrettin, İslam Hukukunda İctihat, Ankara 1985, 184.
 - 10 Karaman, İslam Hukuk Tarihi, İstanbul ts., 123.
 - 11 Alvani, Taha Cabir, Çağdaş Düşünce Krizi (çev. Burhan Köroğlu, İstanbul 1994, 29, 30.
 - 12 Hudari Beg, Tarihu’t-teşrii’l-İslamî, Beyrut 1988, 219.
 - 13 Orijinali: “ان كل آية تخالف قول اصحابنا فانها تحمل علي النسخ او علي الترجيح
 - 14 Orijinali: “ان كل آية تخالف قول اصحابنا فهي منسوخة او مؤولة
 - 15 Benzer bir yorum için bk. Ali Pekcan, “İslam Hukuk Literatüründe Fıkhın Genel Kurallarına Dair İlk Risale”, İslami Araştırmalar Dergisi, cilt, 16, sayı, 2, 2003, 306.
 - 16 Bilgi için bk. Karadavi, Yusuf, Avâmilu’s-a’ah ve’l-murûneh, Kahire 1999; a.mlf., Şeriatu’l-İslami Huluduha ve Salahuha li’t-tatbik fî külli zamanin ve mekânin, Dimeşk 1976 (Türkçesi, İslam Hukuku Evrensellik ve Süreklilik- Tercüme: Yusuf Işıcık-Ahmet Yaman); Karaman, Yeni Gelişmeler Karşısında İslam Hukuku, İstanbul 1987.
 - 17 Bilgi için bk. Saffet Köse, Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku, 43-87,
 - 18 Bk. Aynî, Muhammed Fıkhî, Risâle fî edebi’l-müftî (tahkik, Osman Şahin), İstanbul 2018, 61, 67 ; İbn Âbidin, Şerhu ukûdi resmi’l-müftî (tahkik, Şenol Saylan), İstanbul 2020, 119 (İbn Âbidin kendi çağında mutlak müctehit kalmadığını sadece mukallitlerin kaldığını söylüyor. Sadruşşeri’a ise içtihadın devam ettiğini ancak tikel/furû hükümleri pratik yapmak suretiyle olacağını ifade etmektedir. Bk. Teftazanî, et-Telviḥ, II, 118).
 - 19 Bir yazısında İsmail Kara, bir düşünce tarihi problemi olarak, “taassup” kelime-kavramının bütünüyle olumsuz mânalar ifade eder hâle gelişinin yaşlı dünyamızda çok yeni bir hadise olduğunu ve olumsuz anlama evrilmesinin tarihini ve sebeplerini anlatır. (bk. Kara, Mutaassıp Bir Ailenin Kızı Olmak”, Dergah, S. 380, Ekim 2021, s. 24-27).
 - 20 Bu Fahu’l-İslam muhtemelen Pezdevî’dir (bk. Müstakimzâde, Mecelletün-nisab fi’n-nesebi ve’l-künâ ve’l-elkâb (Kültür Bakanlığı Tıpkı basım), 336.
 - 21 Bk. İbn Âbidin, el-Ukûdu’d-dürriyye, Beyrut ts., II, 333.
 - 22 Örnek olarak bk. Haskefî, Alaüddin, ed-Dürrü’l-muhtar (İbn Abidin’in Reddû’l-muhtarı ile beraber), Kahire 1272-1324,I, 34-43.
 - 23 Suyutî, el-Eşbah ve’n-nezâir, Beyrut 1987, 640.
 - 24 Nesâî, “Kasâme”, 35; Malik, Muvatta, “Ukûl”, 6.
 - 25 Bk. Köse, Çağdaş İhtiyaçlar ve İslam Hukuku, 82-83; Abdullah Kahraman, Hadislerin Anlaşılmasında Aklın ve Fıkhın Rolü, 88-90.
 - 26 Bk. Wael b. Hallaq, İslam Hukukuna Giriş (çeviri, Necmettin Kızılkaya), İstanbul
 - 27 Bu konudaki bazı ilkeler için bk. Yaman, Ahmet, “İslam Hukuk İlmi Açısından Makâsîd İctihadının Ya Da Teleolojik Yorum Yönteminin İlkleri Üzerine”, Marife, yl. 2, say . 1, bahar 2002, s. 25-51.
 - a.mlf. “Makâsîd Merkezli Kur’ân ve Sünnet Anlayışı: İmkânlar, Sınırlar ve Sorunlar”, Makasidi Tefsir kur’an-ı Kerim’i Amaç ve Hikmet Eksenli Anlamak, İstanbul 2018.
 - 28 Dârimî, “Buyu”, 2. (Hadis’in vürûduna sebep olan sahabeden Vabisa (ra) Hz. Peygamber’e iyiliğin ve kötülüğün ne olduğunu sormuş bunun üzerine de Hz. Peygamber Efendimiz (as) ona şöyle demiş: “Bana iyilik ve kötülük hakkında soruyorsun, ha!”. O ise, “Evet!” demiş. Bunun üzerine Peygamberimiz (as) Parmaklarını birleştirip Vâbisa’nın göğsüne art arda dokunarak şöyle buyurmuş: “Ey Vabisa! Kalbine sor! İyilik, kalbinin tatmin olduğu ve huzur bulunduğu şeydir. Kötülük de kalbini huzursuz eden, nefsinin tırmalayan ve sana gelgitler yaşatan şeydir. İnsanlar sana fetva verseler de, sana fetva verseler de”.